

Віктор Даниленко

**УКРАЇНА В 1985–1991 рр.:
ОСТАННЯ ГЛАВА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

Даниленко В.
УКРАЇНА В 1985–1991 рр.: ОСТАННЯ ГЛАВА
РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2018. – 278 с.

Нещодавно світ побачила нова книга доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ Віктора Даниленка, присвячена важливому періоду вітчизняної історії – горбачовській «перебудові» 1985–1991 рр. Незважаючи на те, що монографія побачила світ як наукове видання, вона легко читається, оскільки автор прагнув до науково-популярного викладу матеріалу.

Варто відзначити чітку, добре продуману й логічну структуру книги. Вона обумовлена внутрішньою логікою подій, що висвітлюються, та їх викладу. Проблемно-хронологічний підхід забезпечив комплексну реконструкцію основних явищ і процесів, пов'язаних із центральним об'єктом дослідження. У ньому, окрім передмови й післямови та іменного покажчика, виокремлено чотири розділи, в яких порушено низку надзвичайно актуальних проблем історії України. Адже «перебудова» – складне, системне, багатогранне явище, котре активно впливає на сьогодення українського суспільства.

Уся праця пронизана думкою про те, що «перебудова» стала закономірним результатом попередніх етапів історичного розвитку СРСР. Передусім, зазначає В.Даниленко, вона генетично пов'язана з революційними подіями 1917–1921 рр. Історик вважає, що власне в поразці національної революції було закладено неминучість майбутньої «перебудови», революційних змін в УРСР. У передмові автор справедливо відзначає, що в період національно-визвольних змагань українці не зуміли відстояти свою державність. На багнетях Червоної армії в Україні було насаджено радянську владу, а насправді – російську більшовицьку диктатуру як одну з версій «російського світу». Україна реально залишалася колонією Росії, і цей статус «забезпечив» їй голодомори, репресії, терор, насилля, денаціоналізацію й асиміляцію.

У передмові В.Даниленко зізнається, що поштовхом до написання цієї книги стали реалії нинішнього становища нашої держави. Він справедливо зауважив, що «на практиці Україні дуже важко і складно відірватися від Росії, яка поглинала її впродовж кількох століть, інкорпоровала в своє тіло, а сьогодні відкрито розглядає нашу територію як свою історичну частину, свою серцевину, а український народ – як південну гілку російського народу, мову українців – як «наречіє». Тому авторські думки, викладені на сторінках

книги, усебічне осмислення змісту й суті «перебудови», політичних процесів, які мали місце у СРСР та в УРСР, зокрема на рубежі 1990-х рр., можуть певною мірою допомогти в розв'язанні політичних, соціально-економічних проблем сучасної України, її реального усамостійнення. Історик зауважив, що його праця не претендує на те, щоб дати відповіді на всі питання, котрі стосуються життя Української РСР в роки горбачовської «перебудови».

Дійсно, кожна з тем, що порушена у праці, може бути предметом спеціального дослідження, оскільки перебудовчі процеси надзвичайно багатомірні, багатоаспектні та можуть розглядатися в різних історичних площинах і за різних методологічних підходів. Важливо й те, що у процесі написання книги автор урахував узагальнення та висновки дослідників, які вже розглядали відповідні проблеми. Тому йому вдалося уникнути однобічності у судженнях і висновках. Вражає в монографії переважання аналітики над простим викладом фактичного матеріалу. Фахівцеві вдалося не лише окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення незалежності України, а й показати непрості шляхи їх реалізації.

У передмові В.Даниленко визначив три чинники, які об'єктивно зумовили «перебудову»: 1) відставання СРСР від країн Заходу, що дедалі поглиблювалося, і прагнення наздогнати; 2) повна втрата віри правлячої еліти країни за роки брежнєвського пустослів'я в офіційну ідеологію марксизму; 3) прагнення еліти як фактичного господаря багатств країни юридично оформити своє становище і власність. Реалізація цих устремлінь поверхнево здійснювалася за допомогою привабливих гасел, декларованих М.Горбачовим, таких, як «прискорення», «соціалізм із людським обличчям», «гласність», «нове мислення», «більше демократії», «правова держава» та ін. «Перебудова» повинна була зміцнити внутрішню єдність СРСР, надати йому нового імпульсу для розвитку. Однак зробити це, на думку автора, було, зважаючи на важку історичну спадщину, соціальну й національну політику правлячої партії, надзвичайно складно.

Своє дослідження В.Даниленко розпочинає з аналізу соціально-економічних передумов проголошення незалежності. Тут автор сконцентрував увагу на характеристиці радянської економіки від часів застою до її загального занепаду й розбалансованості наприкінці 1980-х рр. На початку першого розділу зазначається, що вже в 1960-х рр. радянська економіка вичерпала можливості екстенсивного зростання – освоєння нових територій, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, тим самим почався стійкий спад економіки. Із другої половини 1960-х рр. змінилося й становище УРСР у складі союзної держави. Показові перемини відбулися у сфері її економіки. Характеризуючи загальні контури політики Москви щодо механізму функціонування «центр – республіки», історик справедливо зазначив, що у цей час «90% українських підприємств знову були перепідпорядковані Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично одна місцева промисловість». Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення централізаторських тенденцій та адміністративно-командних методів управління. Структура радянської економіки з часом набувала дедалі більш спотвореного вигляду

внаслідок незбалансованості її провідних блоків, адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»).

Економіка УРСР, як справедливо підкреслює автор, відзначалася високим рівнем милітаризації. Наприкінці 1980-х рр. на її території було зосереджено близько 30% потужностей військово-промислового комплексу СРСР, загальною кількістю приблизно 3,5 тис. підприємств та організацій, в яких працювали до 3 млн осіб. В Українській РСР концентрувалося виробництво зброї, у тому числі хімічної масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів. Тут автор наводить маловідомий, але дуже цікавий факт, стверджуючи, що 9 липня 1972 р. біля с. Хрестище на Харківщині було проведено перший на території України підземний ядерний вибух. Утім це твердження (як і деякі інші) не супроводжується посиланням на джерело інформації.

В окремому параграфі на ретельно дібраному матеріалі В.Даниленко аналізує причини й суть соціальної кризи. Тут він розкриває низку суперечностей у соціальній політиці компартії та радянської держави. Дослідник акцентує увагу на тому, що дефіцит товарів, невисока якість наявних, відсталі технології, продовольча криза, хронічні негаразди у сільському господарстві, прихована інфляція, переважно екстенсивний шлях розвитку економіки, висока затратність виробництва, енерго- й матеріалоємність продукції засвідчували структурні проблеми радянської моделі соціально-економічного розвитку. Їх доповнювали серйозні провали в екологічній сфері. Не менш важливими ознаками системної кризи, на думку автора, була корупція у вищих ешелонах влади – хабарництво, криміналізація, просування службовими сходинками за принципом знайомства, родинних зв'язків, особистої відданості та ін.

Соціальна сфера фактично занепадала. Історик стверджує, що кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, науку виділялися за залишковим принципом із неухильним зниженням їх частки у видатках державного бюджету. В особливо занедбаному стані, уважає В.Даниленко, перебувала соціальна сфера на селі, де медичне й культурно-освітнє обслуговування хронічно відставали від міста.

Продовжуючи аналіз, автор справедливо зазначив, що одним з основних негативних наслідків процесів, які відбувалися у СРСР і, зокрема, в УРСР в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Слід зазначити, що дослідник виявив добру обізнаність із проблемами у цій сфері.

Важливим елементом аналізу стала національна політика КПРС, яку В.Даниленко уважає «лицемірною, деструктивною і безперспективною». Свої висновки він ґрунтує на значному цифровому матеріалі. Цим він підводить читача до розуміння того, що «крах радянської адміністративно-командної системи, що стався в кінці 1980-х – на початку 1990-х років був обумовлений її генетичною природою, неефективною, по суті антинародною соціальною політикою, яка проводилася керівництвом держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до соціального й економічного виснаження державного організму, вичерпання ресурсів його існування».

Особливе зацікавлення для дослідників і широкого загалу читачів становить другий розділ книги – «Зростання політичної активності суспільства»,

який із багатьох позицій є новаторським. Тут дослідник аналізує цілий комплекс проблем: причини кризи компартійної системи, розгортання національно-демократичних процесів, робітничі страйки та рух за національну армію. Не залишаються осторонь уваги історика питання, пов'язані з формуванням Народного руху України і становленням багатопартійності.

Розпочинається цей розділ твердженням про те, що на середину 1980-х рр. криза тоталітарної системи у СРСР сягла свого апогею, ставши системною й усезагальною. Панівна адміністративно-командна система управління економікою повністю вичерпала свій ресурс. Проте незмінною, консервативною залишалася політична система. У суспільно-політичному житті країни домінувала одна партія – комуністична, одна ідеологія – марксистсько-ленінська. Значну увагу В.Даниленко приділяє аналізу процесів, що відбувалися в Комуністичній партії України. Він стверджує, що в 1980-х рр. КПУ остаточно втратила будь-які автономні права. Вона перетворилася на слухняний інструмент російщення республіки, проводячи лінію Москви на боротьбу з дисидентами, інакодумцями та «українським буржуазним націоналізмом». Власне на це, за словами автора, спрямовувався весь державний апарат, уся державна машина. Для правлячої верхівки УРСР заклинання у «вірності ідеям інтернаціоналізму», а насправді – окупаційно-радянській владі, московському центру, були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався в постійне переслідування, зневажання всього національного та його носіїв.

Ще одним акцентом у праці стало детальне висвітлення відносин між московським центром і союзними республіками. Формально країна була федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широкі повноваження. Фактично ж залишалася унітарною, російською за змістом, державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві.

У роботі використано великий обсяг інформації щодо системної й загальної кризи в духовно-культурній сфері. Автор стверджує, що до культурного занепаду країни призвело утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю над усіма сферами життя, поширення подвійної моралі, подвійних стандартів поведінки, посилення розриву між словом і ділом. У соціумі наростав масовий скептицизм, політична апатія, байдужість. Катастрофічно падав авторитет керівництва на всіх рівнях. Суспільство ставало для партії малокерованим. Воно потребувало корінних змін, реформ усєї системи для подальшого розвитку СРСР. Це добре усвідомлював М.Горбачов – новий партійний лідер, який помітно відрізнявся від своїх попередників. За його задумом, зміни мали охопити, як зазначається в монографії, провідні сфери: економіку, внутрішню й зовнішню політику, соціальне життя, ідеологію. В.Даниленко зауважив, що теоретично ідеї «перебудови» мали шанс на реалізацію, однак реалії життя виявлялися значно складнішими, ніж мислив собі її ініціатор та його соратники. Задумані реформи не були чітко окресленими. Ішлося про «прискорення», «удосконалення», «оновлення», «повернення до ленінських принципів», про «нове обличчя соціалізму» тощо. Але реформатори не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу.

В одному з підрозділів В.Даниленко знайомить читача з розгортанням національно-демократичних процесів. Як відомо, перебудовчі процеси у країні розпочиналися зі змін в інформаційному просторі. У лексикон досить швидко ввійшов і закріпився суто радянський термін «гласність». Але в УРСР, як слушно зауважує дослідник, партійна верхівка на словах підтримувала ініціативи й дії московського керівництва, а насправді робила все, щоб гальмувати і блокувати зміни.

Республіканська партійно-державна номенклатура тримала під жорстким контролем ситуацію. В.Щербицький залишався ортодоксальним комуністом і консерватором, перетворився на одного з опонентів М.Горбачова. Преса називала УРСР у роки перебудови «заповідником застою». Аналіз процесів, які розгорталися в республіці, дали В.Даниленку підстави для твердження, що в радянській Україні вони мали більш глибинний характер, ніж у центрі. Антиукраїнська політика Кремля викликала наростаючий спротив національно свідомої інтелігенції та звичайних громадян. Поштовх до активізації суспільно-політичного руху дала Чорнобильська катастрофа, що мала серйозні соціальні й екологічні наслідки. Вона породила в республіці масовий екологічний рух. Слід зазначити, що дослідник виявив добру обізнаність із чорнобильською темою, правильно зауваживши, що в роки «перебудови» екологічні гасла й аргументи стали невід'ємною частиною боротьби за незалежність та широко використовувались у політичному житті України.

Важливим елементом незалежницького руху стала неформальна, «самвидавівська» преса, на шпальтах якої велася гаряча полеміка з чинною владою. За допомогою вільних засобів масової інформації, публічних обговорень, дискусій почала відкриватися правда про важливі сторінки української історії. А це, уважає автор, сприяло швидкій самоорганізації суспільства. З'єднання політичного управління останнє перетворювалося на важливий суб'єкт політичного процесу. В УРСР постали політичні клуби, об'єднання, просвітницькі організації. Під їх впливом піддавалися корозії та руйнувалися офіційні організації і структури, долалися ідеологічні стереотипи. Велика заслуга у цьому, на думку дослідника, належала Українській Гельсінській спілці, Товариству української мови ім. Т.Шевченка, «Меморіалу», Народному руху України та ін. Автор не оминув увагою діяльність Спілки письменників України, яка в роки «перебудови» стала фактичним центром національно-визвольної боротьби.

У цей час важливими формами змагання українців за національні інтереси, права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, пікети, збори, яким у книзі відведено чимало місця. Важливим було те, що під час їх проведення дедалі частіше звучали заклики до зламу радянської бюрократичної системи, подолання партійної диктатури, засудження політики російщення та нищення національних здобутків українського народу, свободи особистості, демократії, державної незалежності.

Цілковито обґрунтованою видається думка дослідника стосовно того, що перебудовча «революція згори» стрімко трансформувалася у соціальну й національну «революцію знизу», охоплюючи нові й нові прошарки суспільства. Змінювалася громадська атмосфера, формувалися нові соціальні відносини.

Досить вдало та аргументовано автор висвітлює причини, перебіг і значення робітничих страйків, руху за національну армію.

Належну увагу в монографії приділено процесам формування Народного руху України та становленню багатопартійності, які об'єктивно нівелювали домінуючу роль КПРС у житті країни, руйнували компартійну монополію в політичній сфері. Демократичний рух формувався й утверджувався під прапором національного відродження. Він об'єднував людей різних національностей, передусім свідомих українців. Ще установчий з'їзд НРУ ухвалив низку документів, що характеризували його як інтернаціональну організацію, чітко артикулювали позицію в міжнаціональних стосунках.

На хвилі «перебудови» створювалися структури, котрі, як зазначалося, зосереджувалися на культурно-просвітницькій діяльності, хоча й були політизованими. Згодом почали формуватися організації політичного спрямування. Уже на світанку 1990-х рр. Україна стала багатопартійною. Оформлення політичного плюралізму поряд із громадськими рухами засвідчувало початок зародження громадянського суспільства.

Важливим, на думку В.Даниленка, було те, що однопартійна система та ідеологічний монополізм в УРСР зникали легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Компартійні структури на початку 1990-х рр. уже не справляли вирішального впливу на перебіг подій у республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК КПУ до Верховної Ради.

Особливого звучання у світлі сучасного становища України набуває розділ «Національно-культурне відродження». У ньому автор спрямовує увагу читача на такі важливі проблеми, як відродження української мови й історії, оновлення культурної сфери, релігійний ренесанс. Характеризуючи загальні контури політики Москви в національно-культурній сфері в УРСР, автор справедливо зазначив, що однією з основних ознак її було «проникнення офіційної імперсько-комуністичної ідеології в усі сфери суспільного, національного й культурного життя, контроль над усіма процесами». Дослідник переконливо доводить, що під особливим наглядом радянської системи перебувала національно-культурна сфера, національна інтелігенція, переслідувалася будь-яка вільна думка, що йшла врозріз з офіційною ідеологією. Літературно-художню творчість було загнано в ґетто «соціалістичного реалізму», будь-яке відхилення каралося.

Вивчаючи аспекти культурної політики Москви в Українській РСР, В.Даниленко стверджує, що національна культура в межах СРСР спрямовувалася в русло «малоросійства», не розвивалася як повноцінна й самодостатня система. Московський центр орієнтував її на «низькі» жанри, обмежений спектр функціональних стилів. Автор переконливо доводить, що деструктивна національна політика радянської держави, денационалізація й російщення призвели до критично низького рівня використання української мови в усіх сферах життя суспільства.

Досліджуючи особливості національно-культурної політики, В.Даниленко зі знанням справи аналізує історико-просвітницьку роботу в УРСР у період «перебудови», процес розкриття «білих плям» в історії України. Важливим, на нашу думку, є те, що автор наводить конкретні приклади,

як українські історики й письменники, учителі та лікарі, поети, музиканти, художники, музейники своєю нелегкою, подвижницькою працею відроджували мову і справжню історію, відновлювали національну ідентичність українського народу, наближали день проголошення незалежності України.

Процес національно-культурного відродження, характерний для УРСР другої половини 1980-х рр., охоплював усі сфери життя суспільства. Перебудовчі процеси торкнулися й церковно-релігійної сфери. В.Даниленко зауважив, що на хвилі національно-культурного та духовного піднесення, поступового зняття заборон на релігійне життя відбувалося повернення до традиційних духовних цінностей, урізноманітнення його форм. Наростала тенденція до усамостійнення православної конфесії, легалізації заборонених раніше церков. У другій половині 1980-х рр. в УРСР розгорнувся масовий рух за вихід греко-католиків із підпілля та за відродження автокефальної православної церкви, яким автор приділив значну увагу.

В останньому, четвертому, розділі монографії В.Даниленко акцентував увагу на проблемах відновлення незалежності України. Не вдаючись до ретрансляції змісту цього розділу, відзначимо його надзвичайну актуальність. Із наведених фактів стає очевидним, що процес змагання за незалежність постає як надзвичайно складний і суперечливий шлях, насичений боротьбою як із прихильниками, так і політичними опонентами запропонованого М.Горбачовим проекту нового союзного договору. Тут автор виявив загальні закономірності та специфічні особливості українського державно-незалежницького руху наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., у багатьох випадках зумів уникнути традиційних схем викладу і трактування історичних фактів та подій.

Становить інтерес авторський аналіз Декларації про державний суверенітет Української РСР. Тут звернено увагу на те, що Верховна Рада республіки започаткувала на законодавчому рівні процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно протистояла цьому. Із наведених у монографії фактів стає очевидним, що зупинити поступальний процес формування української державності вже було не під силу ані ініціаторові «перебудови», ані консервативним силам, неосталіністам. Цікавим є відтворення істориком ситуації, що склалась в Україні під час спроби перевороту, організованого так званим Державним комітетом із надзвичайного стану. Антиконтитуційні дії змовників, які входили до керівного складу КПРС, та провал заколоту призвели до подальшої дискредитації компартії, краху радянської імперії. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради ухвалила Акт проголошення незалежності України. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу, особистих спостережень автор дійшов висновку, що розпад СРСР не був результатом суб'єктивних чинників – він був історично зумовленим, об'єктивним і закономірним.

До вагомих дослідницьких здобутків В.Даниленка можна віднести авторську характеристику перших кроків незалежності, визначення траєкторії національно-державницького руху України, будівництва основних контурів нової європейської держави. Не можна не погодитися з твердженням автора про те, що першочерговою проблемою, яка потребувала негайного розв'язання, була організація захисту проголошеної незалежності, формування національних

збройних сил. Фахівець робить справедливий висновок про те, що формування державних інститутів в Україні відбувалося в умовах, коли не одне покоління українців прожило у стані бездержавності, репресивної деінтелектуалізації суспільства, піддавалося впливу російсько-радянської імперської ідеології. Автор переконливо доводить, що багатомісячні асиміляційні зусилля зумовили різномірні нашіарування «російськості» в українському суспільстві, хоча національна основа народу залишилася здоровою й життєздатною. Звичайно, необхідних знань, умінь і досвіду в керівництві України, очолюваного Л.Кравчуком, не вистачало, тактично не завжди все було вивірено.

У післямові, що завершує монографію, В.Даниленко зробив не лише розгорнуті й аргументовані висновки та узагальнення, а й висловив своє бачення подальшого розвитку країни, означив практичні рекомендації щодо розбудови державних інституцій і громадянського суспільства.

Високо оцінюючи рецензовану працю, не можна оминати деяких її проблемних моментів. Нагадаємо, що Україна тривалий історичний період не була повноцінним суб'єктом історичного процесу. І саме у час «перебудови» вона фактично почала здобувати та наповнювати реальним змістом самостійну цивілізаційну суб'єктність. У рецензованій монографії досить повно відображено цей процес. Однак недостатньо відтворено власний «вихідний», «першопочатковий» цивілізаційний потенціал, рушійні сили формування самостійної цивілізаційної суб'єктності. Проблеми формування національного правлячого класу, політичної еліти, участі міжнародної громадськості, української діаспори у відновленні національного проекту України, деколонізація масової свідомості, звільнення від соціального страху та інше потребують подальшої розробки.

Як наукове видання монографія потребує детальнішого аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії. Звичайно, книга лише виграла б, якби автор розширив джерельну базу, додатково ввів у науковий обіг новітні архівні свідчення. Вагомою є спроба В.Даниленка проаналізувати перебіг перебудовчих процесів в інших союзних республіках. Проте вона виявилася поверховою й незавершеною. На нашу думку, потребує деталізації вплив суб'єктивних чинників на перебіг «перебудови» і процес державотворення в Україні. На сторінках монографії зустрічаємо цікавий фактичний матеріал, цифрові, статистичні дані, які потребують посилань на першоджерела.

Однак зазначені побажання аж ніяк не впливають на наукову цінність та актуальність проведених студій. Вітчизняна наука збагатилася ґрунтовним дослідженням історії перебудовчих процесів в Україні. Праця В.Даниленка змушує замислитися над непростим, складним періодом новітньої історії нашої країни, спонукає до глибших історіографічних рефлексій. Це добрий приклад балансування між сухим академізмом і прагненням науково-популярно пояснити читачам складність, суперечливість досліджуваних процесів. Упевнені, що праця стане серйозним поштовхом до подальших наукових пошуків щодо з'ясування феномену «перебудови» соціально-економічного та суспільно-політичного життя. Загалом книга В.Даниленка стане у пригоді не лише історикам, а й політологам, політикам, суспільствознавцям, студентам, усім, хто цікавиться новітньою історією України.